

# MUSLIMANSKA TEOLOGINJA U BH. DRUŠTVU - POZICIJA I ULOGA

Senada TAHIROVIĆ

## Sažetak

Ovaj rad je pokušaj da se predstavi pozicija i moguća uloga muslimanskih teologinja u bh društvu, s obzirom na obrazovanje koje su stekle, te njihov radni angažman. U radu su predstavljeni podaci do kojih je autorica uspjela doći, i oni su pokazatelj trenutnog stanja. Na području Bosne i Hercegovine teološki obrazovni ambijent je već odavno naklonjen ženama kojima je omogućeno da stiču teološko znanje i obrazovanje, uključujući i odgovarajuće akademske titule jednako kao i muškarci. Najveći broj žena koje završe islamski teološki studij u Bosni i Hercegovini nalaze radni angažman u osnovnim i srednjim školama kao nastavnice i profesorice vjeronauke. Broj žena na značajnim pozicijama unutar Islamske zajednice skoro je zanemarljiv.

Rad je predstavljen na okruglom stolu „Uloga teologinje u bh. društvu“ u organizaciji Ženske fondacije "Takva" u suradnji sa Ekumenskom inicijativom žena iz Hrvatske, održanoj u Sarajevu u novembru 2009. godine.

**UVOD**

Kur'anski ajeti pozivaju ljude njihovoj iskonskoj jednakosti: "O ljudi! Mi smo vas od muškarca i žene stvorili i plemenima i narodima vas učinili, da biste se upoznavali! Od vas je kod Allaha najplemenitiji onaj koji se Njega najviše boji! Allah sve zna i obaviješten je." (Kur'an, El-Hudžurat 13.). Jedina razlika među ljudima, prema ovom ajetu, nije rodna, nego razlika u pogledu svijesti o Bogu, bogobožnosti. Muslimanska konstitutivna tradicija, načelno govoreći, ne pravi rodne razlike ni esencijalno, ni u pogledu vjerskih obaveza i dužnosti.<sup>1</sup>

Ovakav kur'anski princip u potpunosti je zaživio u praksi rane muslimanske zajednice. Uvidom u dostupnu literaturu, učešće žena u razvoju islamskog života, u ranom, formativnom razdoblju islama, u toku objavljivanja Kur'ana i u vrijeme prve četverice halifa, bilo je značajno, i kao takvo nije osporavano. Činjenica da je prvi musliman uopće, ustvari, bila muslimanka, Poslanikova a.s. supruga Hatidža r.a., na neki način je odredila tok prvih decenija historije islama u pogledu mjesta i uloge žene u mladoj muslimanskoj zajednici. Hatidža je prema svim historiografskim izvorima bila snažan oslonac i velika podrška svome suprugu, u svakom smislu, emocionalnom i materijalnom posebno.

Rano islamsko društvo, posebno u Medini, gender podjelu u sticanju znanja o islamu i njegovom glavnom Izvoru Kur'anu, nije poznavalo. Rodna neravnopravnost naglašena je tek u kasnijoj interpretativnoj građi.

Ne mislim da je potrebno u ovom radu detaljnije se baviti tim dijelom islamske povijesti. Dobro je poznata uloga žena kao što su Hatidža r.a., Aiša r.a., Ummi Seleme i brojnih drugih istaknutih muslimanki, čije je učešće u javnoj sferi u prvim stoljećima islama obrađeno i dostupno čak i u radovima na našem jeziku. Pa ipak, unatoč

<sup>1</sup> Uvjeti za islam (bez obzira na rod), od samog očitovanja šehadeta, kao prvog islamskog šarta pa i vjerske obaveze i dužnosti, uglavnom podrazumijevaju i javnost. Naprimjer, obaveza davanja zekata - jednog od stubova islama, odnosi se na vjernike koji posjeduju određenu količinu materijalnih dobara, bez obzira da li se radi o muškarcu ili ženi. Obaveza zekata pretpostavlja, dakle, i to da žena jednako kao i muškarac može stjecati dobra na koja je kasnije obavezna dati zekat, a stjecanje dobara podrazumijeva neki društveni angažman.

islamskim izvorima i posebno ranoj praksi, islamska tradicija je sve do danas ostala izrazito patrijarhalna. Između ostalog, ovo znači da su izvori na kojima je utemeljena kasnija islamska tradicija interpretirali jedino muškaraci, koji su za sebe zadržali ekskluzivno pravo definiranja teološkog i sociološkog statusa, ali kasnije i uloge muslimanke u ukupnom islamskom životu.

Klasična interpretacija islamskih izvora, posebno ona iz vremena nastanka pravnih škola, kreirat će podjelu koja je išla na štetu ženskog entiteta muslimanskih zajednica širom svijeta. Interpretacija Izvora od strane muških članova tih zajednica dovela je do toga da tradicionalne pravne škole ustanove principe koji su sa važnih položaja u javnoj sferi apriorno eliminirali žene, pa npr. tri mezheba, pravne škole islama, ne dozvoljavaju ženi da bude sudija, izuzev Hanefijskog mezheba koji to dopušta, ali ne u području krivičnog prava. Dakle, islamska klasična teološka misao, njen glavni tok, posebno u području fikha odražava mušku perspektivu i muški fikh. Muški diskurs je taj koji dominira, a žena kao interpretator se skoro uopće ne pojavljuje.

Iako ne mogu biti opravdani, razlozi za ovakav pristup i interpretaciju mogli bi se tražiti u sljedećim okolnostima:

Žena prema tradicionalnom tumačenju ne može predvoditi vjerske obrede izuzev ženama i to ju je unaprijed ograničavalo u uključivanju u javnu sferu.

Patrijarhalni vrijednosni sistem u muslimanskim društvima bio je dogmatski i nije doprinio senzibiliziranju javnog prostora i diskursa za žensku perspektivu.

Konačno, moguće je polaziti i od toga da žene u tadašnjim socijalno-kulturnim konfiguracijama naprosto nisu osjećale afinitet prema područjima fikha, kelama i tefsira pa su se bavile nekim drugim oblastima duha i kulture. Ili onda kada su se bavile, historičari i teolozi su naprosto, „zaboravljali“ na njih.<sup>2</sup>

<sup>2</sup> Historija (posebno onaj njen nedovoljno istraženi dio) bilježi primjere veoma uspješnog uključivanja žena u prenošenje i tumačenje vjere i vjerskih propisa. Muhammad Akram Ekrem Nadwi, teolog, radio je na projektu koji je iznjedrio 40- tomnu knjigu u kojoj otkriva davno izgubljenu tradiciju koja je bila prisutna u muslimanskim društvima – učiteljica, teologinja koje su podučavale Kur'anu, odvisu i bile muslimanske pravnice. Njegova knjiga, uvod ovom projektu nazvan *Al-Muhaddithat: The Women Scholars in*

“O ljudi! Mi smo vas od muškarca i žene stvorili i plemenima i narodima vas učinili, da biste se upoznavali! Od vas je kod Allaha najplemenitiji onaj koji se Njega najviše boji! Allah sve zna i obaviješten je.”  
(Kur'an, El-Hudžurat 13.)

U tom periodu, poznato nam je, naprimjer, da je značajan udio žena bio u tesavvufu, poeziji, umjetnosti, književnosti pa i u politici. Doduše, vrlo je moguće

Klasične islamske metodologije idžtihada (neovisnog istraživanja religijskih Izvora), i tefsira (tumačenja Kur'ana) mogu kreirati, ili otvaraju mogućnosti, i muškarcima i ženama za reinterpretacije, potrebne dobu u kojem živimo.

da su se tesavvufom, književnošću, umjetnošću i sličnim područjima žene bavile naprosto zato što nisu postojale već unaprijed definirane, pa i zakonski utemeljene, prepreke koje bi im onemogućavale angažman u tim tradicionalnim sferama duhovnog i kulturnog života.<sup>3</sup> Pored ovakvog, široko prihvaćenog pristupa uložile žene u artikuliranju islamske doktrine i tumačenju islama, bilo je i drugačijih mišljenja, koja, istina, nikada nisu zaživjela. Tako, naprimjer, dok sve tradicionalne pravne škole zabranjuju ženi da predvodi džemat muškaraca i žena kao imam, Ibn Rušd u *Bidajetu-l-mudžtehidu* navodi stav Ebu Sevra i Taberija da žena može biti imam svima...<sup>4</sup>, a Ibn Hazm je čak mišljenja da je među glasonošama Božije riječi bilo i žena. Istina, ovakva mišljenja, redovito označena kao heterodoksna ili čak heretička, dolaze nam od autora koji se nisu bavili fikhom, nego su uglavnom predstavnici filozofsko-sufijskog diskursa.

Naravno, treba svakako imati na umu da je interpretacija od strane muškaraca kreirala podjele, koje su, posebno danas, to je vidljivo, išle na štetu ženskog entiteta muslimanske zajednice. Ali, moramo imati u vidu i činjenicu kako je okolnost da su muškarci bili u izvjesnom smislu ekskluzivni interpretatori islamskog učenja predstavljala refleksiju dubljih patrijarahalnih struktura društava u kojima su djelovali. Ovdje valja naglasiti da treba imati povjerenja u Tradiciju čak i u dekonstruiranju različitih (muških i ženskih) uloga koje je ta Tradicija oblikovala, budući da

*Islam*, objavljena je 2007. godine, a knjiga se, koliko nam je poznato, prevodi i na bosanski jezik. Ovaj autor navodi da je pronašao 8000 žena koje su bile aktivno uključene u prenošenje hadisa. Njegov projekat su u stvari biografije muslimanki koje su ostavile pečat u svome vremenu kao istaknute poznavateljice islamskih nauka, od vremena Poslanika a.s., pa sve do početka 16. stoljeća.

<sup>3</sup> Ovdje treba imati na umu, da interpretativna građa tog perioda koja je nastajala iz rada fakiha, najčešće je bila i osnov za zakonska rješenja određenih geografskih područja.

<sup>4</sup> Prired. Kadribegović Aziz, Karić Enes, Mrahorović Muhamed, Mujezin Aida i Prljača Mustafa, (2006.), *Husein Dozo - izabrana djela*, Knjiga četvrta, Fetve I. Str. 290., str. 342, 381-2. (o uključivanju žena u institucije IZ-e), El-Kalem, Sarajevo

sama ta Tradicija u svojim izvornim metodičkim i epistemološkim intencijama samu sebe ne razumijeva kao univerzalnu i obavezujuću za sva vremena i sve pov-

ijesne kontekste. Obaveza stalnog promišljanja i traženja novih rješenja, principijelno govoreći, je neukidiva. U najkraćem, klasične islamske metodologije idžtihada (neovisnog istraživanja religijskih Izvora), i tefsira (tumačenja Kur'ana) mogu kreirati, ili otvaraju mogućnosti, i muškarcima i ženama za reinterpretacije, potrebne dobu u kojem živimo.

## OBRAZOVANJE TEOLGINJA U BIH

Način na koji su žene uključene u muslimansku stvarnost na prostoru Bosne i Hercegovine možemo pratiti u dvije ravni: u ravni vjerskog srednjeg i visokog obrazovanja, i u ravni njihovog uključivanja u vjerske i društvene tokove po okončanju teološkog obrazovanja.

U Bosni i Hercegovini zvanje teologinje moguće je postići jedino na Fakultetu islamskih nauka u Sarajevu u okviru dodiplomskih ili postdiplomskih studija.

### a) Dodiplomski studij

Kako pravni okvir kojeg su postavili klasični interpretatori ne nudi baš prevelik prostor za ženu, pa i teologinju, treba odmah kazati da u Bosni i Hercegovini sve do kraja 20. stoljeća ne nalazimo zapaženiju ulogu muslimanke.

Tradicija visokog teološkog islamskog obrazovanja u BiH prošla je kroz nekoliko faza, od 1881. godine, kada je osnovan Mektebi-nuvab, preko VIŠT-a, utemeljenog 1937. godine, pa sve do 1977. godine, kada je u Sarajevu osnovan moderni fakultet teoloških studija, ITF, koji i danas djeluje sa promijenjenim imenom, kao Fakultet islamskih nauka u Sarajevu.

Ženske medrese koje su postojale prije II svjetskog rata nisu obrazovale ženske teologe. Žene su po završetku medrese postajale muallime – „bule“, vjerska lica koja su servisirala određene praktične potrebe u muslimanskoj zajednici, a mogućnost daljeg teološkog obrazovanja bila im je uskraćena.

Akademski 1992/93. studij na Fakultetu je podijeljen na teološki i pedagoški smjer, a dvije godine kasnije otvoren je i postdiplomski studij. Na dodiplomskom nivou Fakultet ima tri progra-

ma: teološki, pedagoški te imamsko-hatibsko-muallimski.

Teološki smjer je najstariji studij na Fakultetu, a omogućava studentima stručno obrazovanje u islamskim naukama te uvođenje u naučno istraživanje u toj oblasti. Diplomirani studenti stiču naziv *profesor islamske teologije*. Ovaj studij osposobljava studente za vršenje vjersko-obrazovnih službi u Islamskoj zajednici te različitih kulturnih, obrazovnih i društvenih djelatnosti za koje se traži humanističko obrazovanje. Na ovaj smjer mogu se upisati svršeni medresa. Odsjek religijske pedagogije ima drugačiji nastavni plan i program od teološkog smjera, oni koji diplomiraju stiču zvanje *profesor islamske pedagogije*. Ovaj studijski odsjek omogućava studentima stručno obrazovanje u oblasti religijske pedagogije te uvođenje u naučno istraživanje u toj oblasti. Ovaj studij osposobljava studente za rad na području vjerskog odgoja i obrazovanja te na području religijske kulture u Islamskoj zajednici, u školi, u predškolskim ustanovama i medijima.<sup>5</sup>

Smjer za imame, hatibe i muallime je studijski smjer koji studentima omogućava stručno obrazovanje u oblasti islamskih nauka, sa posebnim naglaskom na vještine i neophodna znanja za obavljanje imamske, hatibske i muallimske službe u IZ BiH. Diplomirani studenti stiču diplomu prvog akademskog nivoa i naziv: *diplomirani imam, hatib i muallim, odnosno muallima*. Ovaj studij osposobljava studente za vršenje vjersko - prosvjetnih službi u Islamskoj zajednici te različitih kulturnih, obrazovnih i društvenih djelatnosti u okvirima imamske, hatibske i muallimske službe.<sup>6</sup>

Sva tri studijska programa je moguće pohađati redovno i vanredno, muškarcima i ženama, dakle tu nema razlike. Na najnovijem odsjeku za imame, hatibe i muallime upisane su dvije žene. Od samog osnivanja ITF-a među studentima je bilo i žena, a prva koja je diplomirala bila je Nermina Jašarević, danas profesorica nastavnog predmeta Kultura religije u Prvoj Bošnjačkoj gimnaziji.

Ženske medrese koje su postojale prije II svjetskog rata nisu obrazovale ženske teologe. Žene su po završetku medrese postale muallime – „bule“, vjerska lica koja su servisirala određene praktične potrebe u muslimanskoj zajednici, a mogućnost daljeg teološkog obrazovanja bila im je uskraćena

Studenti i studentice skupa pohađaju predavanja i općenito među njima nema nikakve statusne razlike, izuzev u vježbama iz hatabeta, koje muškarci imaju održati kada pređu na

treću godinu studija. Žene ne rade vježbe iz hatabeta, jer se one ne pripremaju za mjesto imama i hatiba. S obziroma na to da zvanje profesora ili profesorice islamskih nauka dobivaju samo svršeni teoloških studija, pogledajmo gdje su žene teologinje. U tabeli ispod dati su podaci o rodnoj strukturi studenata koji su uspješno završili dodiplomski studij, razdvojeni prema periodima reformi koje je Fakultet prolazio.

| Godina        | Diplomiranih studenata | muškaraca  | žena       |
|---------------|------------------------|------------|------------|
| 1981-1996     | 115                    | 100        | 15         |
| 1997-2005     | 256                    | 166        | 90         |
| 2006-2008     | 163                    | 114        | 49         |
| <b>Ukupno</b> | <b>534</b>             | <b>380</b> | <b>154</b> |

Iz tabele vidimo da je do 1996. godine FIN je završilo 15 teologinja. Akademске 1996/1997. su već počele pristizati studentice sa Odsjeka religijska pedagogija, te je od 1996. do 2009. diplomiralo 139 žena. Taj podatak se daje zbirno za oba odsjeka, te za ovaj rad nije moguće precizno utvrditi, prema nama dostupnim informacijama, koliko je žena teologinja u ovom broju 139 ukupno diplomiranih od 1997. zaključno sa 2008. godinom.

#### b) Postdiplomski studij

Od 1994/5. godine, kada je pokrenut postdiplomski studij na FIN-u, na teološki smjer ovog studija upisivale su se i žene<sup>7</sup>. Iako je na Dekanovoj listi najuspješnijih studenata dodiplomskog studija u akademskoj 2007/2008. godini od njih 13 čak osam žena, među kojima su i četiri

<sup>5</sup> Prema: *Prospekt Fakultet islamskih nauka u Sarajevu 2006./2007.*, str. 10-14; Sarajevo

<sup>6</sup> Prema informacijama preuzetim sa internet stranice FIN-a [www.fin.ba](http://www.fin.ba)

<sup>7</sup> Prema nama dostupnim informacijama do danas je na teološkom odsjeku postdiplomskog studija upisano 20 studentica.

hafize<sup>8</sup>, na FIN-u su prvi put ove godine magistrirale dvije žene, jedna iz oblasti religijske pedagogije, a druga iz oblasti islamske kulture i civilizacije. Prema nama dostupnim podacima, jedna teologinja, svršnica FIN-a je stekla zvanje doktora nauka na Univerzitetu u Novom Sadu, i jedna zvanje magistra nauka, na Filozofskom fakultetu u Sarajevu.

### TEOLOGINJE U OBRAZOVNOM SISTEMU ISLAMSKE ZAJEDNICE

U okviru obrazovnog sistema IZ-e u BiH djeluje šest medresa i to u Sarajevu, Visokom, Tuzli, Mostaru, Cazinu i Travniku.

Svaka od navedenih medresa ima i muška i ženska odjeljenja, a dio profesorskog kadra, po prirodi stvari, čine i žene. Međutim, na osnovu statističkih pokazatelja, stiče se dojam da su teološki nastavni predmeti uglavnom rezervirani za predavače muškarce.

Konkretno, u samo tri od šest medresa neki od teoloških predmeta predaju žene: u Visokom (Ahlak), te u Cazinu i Tuzli (Fikh).

U Gazi Husrevbegovoj medresi, najstarijoj odgojno-obrazovnoj instituciji ove vrste teologinje su zaposlene samo kao odgajateljice u ženskom internatu, iako jedna od njih ima zvanje magistra filozofije, a druga dva završena fakulteta: studij islamskih nauka i studij Pedagogije.

Medrese u Sarajevu, Travniku, i Mostaru među predavačima teoloških predmeta nemaju nijednu profesoricu.

S obzirom na ranije navedenu činjenicu da nijedna teologinja u BiH do danas nije stekla višu akademsku titulu iz oblasti teologije, jasno je da među predavačima teoloških predmeta na FIN-u u Sarajevu, kao ni na islamskim pedagoškim fakultetima u Zenici i Bihaću nema nijedne žene.

8 [http://www.fin.ba/index.php?option=com\\_content&view=article&id=421:dekanova-lista&catid=22:obavjestjenja&Itemid=11](http://www.fin.ba/index.php?option=com_content&view=article&id=421:dekanova-lista&catid=22:obavjestjenja&Itemid=11)

### TEOLOGINJE UNUTAR ORGANA ISLAMSKE ZAJEDNICE U BIH

Sabor Islamske zajednice je najviši predstavnički i zakonodavni organ Islamske zajednice u BiH. Sabor Islamske zajednice ima 83 sabornika koji se biraju u izbornim okruzima. Među članovima sabora u sadašnjem sazivu samo je jedna žena, koja nije teologinja, već advokat. U prethodnom sazivu iz perioda 2002.-2006., Sabor je imao tri članice. Iz četrnaest okruga sabornice su bile predstavnici dva okruga, i to sarajevskog dvije i banjalučkog jedna, takođe nisu bile teologinje.

U Ustavnom sudu islamske zajednice, takođe nema niti jedne žene.

Rijaset Islamske zajednice je najviši vjerski i administrativni organ u Islamskoj zajednici. Na čelu Rijaset je Reisu-l-ulema. Pored Reisu-l-uleme Rijaset ima još 14 članova. Jedan član Rijaset je žena i to iz reda uglednih članova Islamske zajednice, i nije teologinja,

već doktorica historijskih nauka. Zvanične institucije islamske zajednice, prije svega Rijaset islamske zajednice sa svojim Uredima i službama, takođe na radnim mjestima šefova Ureda ili šefovima svojih službi nema uposleni niti jednu teologinju, niti ženu uopće. Vijeće za fetve IZ osnovano je u januaru 2005. godine, ali je kompletirano tek izborom posljednja dva člana koja, po statutu, moraju biti ženskog spola. Imenovane su dvije teologinje, asistentica na Fakultetu islamskih nauka u Sarajevu, i profesorica fikha u Behrambegovoj medresi u Tuzli.

U El-Kalemu, Izdavačkom Centru Rijaset Islamske zajednice u BiH, od 16 uposlenika, žena je ukupno pet, nijedna nije teologinja.

U Kabinetu Reis-ul-uleme uposlena je jedna žena teologinja, svršnica teološkog odsjeka na FIN-u, prema njenom službenom rješenju, na mjestu savjetnika Reisu-l-uleme. Časopisi IZ-e, *Preporod*<sup>9</sup>, i *Glasnik IZ-e* među svojim zaposlen-

ima i službama, takođe na radnim mjestima šefova Ureda ili šefovima svojih službi nema uposleni niti jednu teologinju, niti ženu uopće. Vijeće za fetve IZ osnovano je u januaru 2005. godine, ali je kompletirano tek izborom posljednja dva člana koja, po statutu, moraju biti ženskog spola. Imenovane su dvije teologinje, asistentica na Fakultetu islamskih nauka u Sarajevu, i profesorica fikha u Behrambegovoj medresi u Tuzli.

U El-Kalemu, Izdavačkom Centru Rijaset Islamske zajednice u BiH, od 16 uposlenika, žena je ukupno pet, nijedna nije teologinja.

U Kabinetu Reis-ul-uleme uposlena je jedna žena teologinja, svršnica teološkog odsjeka na FIN-u, prema njenom službenom rješenju, na mjestu savjetnika Reisu-l-uleme. Časopisi IZ-e, *Preporod*<sup>9</sup>, i *Glasnik IZ-e* među svojim zaposlen-

9 Istraživanje sadržaja vjerskih glasila koje je provela Zilka Spahić-Šiljak, u ovom kontekstu nam je svakako zanimljiv onaj dio koji se odnosi na glasilo *Preporod*. *Preporod* – Najveći broj tekstova koje potpisuju žene (26 od 338 potpisanih, odnosno 7,69 posto) odnosi se na vjerski život i kulturu, a govore o održanim vjerskim i kulturnim manifestacijama, tribinama i šerijatskim vjenčanjima (18

icima također nemaju niti jednu ženu teologa. U časopisu Novi Muallim izvršna urednica je teologinja, a u redakciji ovog časopisa su još dvije žene, koje nisu teologinje (jedna je profesorica arapskog jezika, a druga profesorica filozofije).

Situacijom u međžlisima i manjim organizacionim jedinicama Islamske zajednice zbog obima istraživanja nismo se bavili, a prema nekim saznanjima i na tom nivou djelovanja Islamske zajednice slika je sumorna.

Prema zvaničnim dokumentima Islamske zajednice žene mogu obavljati unutar njenih organa sve one funkcije za koje nisu postavljene šerijatske restrikcije, dakle one bi mogle obavljati i one najviše pozicije šefova svih službi, pozicije generalnog sekretara, predsjednika sabora, Ustavnog suda ili šefa kabineta Reis-ul-uleme. Restrikcije prema ustavnim rješenjima odnose se na pozicije imama, glavnih imama, muftija i same pozicije Reis-ul-uleme. Ustav Članom 8. precizira mezheb po kojem islamska zajednica formira karakter ovih službi.<sup>10</sup> Prema Ustavu, dakle na ove pozicije mogu se birati samo alimi, a prema učenju hanefijskog mezheba na ovim pozicijama mogu biti samo muškarci. Prema hanefijskom mezhebu je pokuđeno ili *mekruh tahrimen* da žena predvodi čak i ženski džemat.<sup>11</sup>

Ovdje želim istaći i to da je još sedamdesetih godina Husein Đozo pisao tekst o položaju žene gdje napominje da ona mora i može biti uključena u sve poslove jednako kao i muškarac ukoliko je osposobljena za to. Takođe u nekim odgovorima na pitanja (početak sedamdesetih godina prošlog stoljeća), on naglašava kako u strukturama islamske zajednice nema žena, i kako odgovorni u islamskoj zajednici moraju potaknuti muslimanke da se aktivno uključe u

tekstova, 69%). Drugi po redu su tekstovi o kulinarstvu, odnosno recepti za domačice (6 tekstova, 23%), a treća vrsta tekstova je vezana za historiju i politiku (2 teksta, 7,69%) i odnosi na prevod jednog teksta i izvješće o formiranju Foruma žena za zaštitu prava muslimanki u Evropi. Žene se, dakle, u *Preporodu* uopće ne bave teološkim temama, ali ni temama koje su vezane za porodični život koje, inače, žene najviše obrađuju kada dobiju prostor da pišu. Zanimljivo je, također, da nema tema koje predstavljaju mlade i njihovo učešće u vjerskom životu." Vidjeti: Zilka Spahić-Šiljak, *Žena kao "drugost" u religijskom diskursu monoteističkih tradicija* <http://www.pulsdemokratije.net/index.php?id=612&l=bs>

10 Član 8. Islamska zajednica čuva vjerodostojnost islamskih normi i osigurava njihovo tumačenje i primjenu. U tumačenju i izvršavanju ibadetskih islamskih dužnosti u Islamskoj zajednici primjenjuje se hanefijski mezheb.

11 Za odredbe u vezi s Reis-ul-ulemom, muftijama i glavnim imamima i imamima pogledati Ustav IZ u BiH iz 1997. godine i to članove br. 37., 40., 42., 43., 45., i 56.

rad zajednice. Do danas, kako vidimo, značajnih pomaka nema, žene bivaju uključene, ali uglavnom ih nema na pozicijama koje su značajne. Najčešće su to poslovi koje muškarci inače radije prepuštaju ženama, što opet, naravno, reflektira tradicionalnu patrijarhalnu podjelu uloga pripadnika različitih spolova u društvu.

### ANGAŽMAN TEOLOGINJA - VJEROUČITELJICE

Imamo li na umu gore navedene podatke,

| Osnovne škole | VSS        | VŠS | SSS | Ukupno     |
|---------------|------------|-----|-----|------------|
| Profesionalno | 177        | 359 | 125 | 661        |
| Honorarno     | 8          | 23  | 49  | 80         |
| Ukupno        | <b>185</b> | 382 | 174 | <b>741</b> |
| Srednje škole | VSS        | VŠS | SSS | Ukupno     |
| Profesionalno | 62         | 8   | 3   | 73         |
| Honorarno     | 53         | 4   | 2   | 59         |
| Ukupno        | 115        | 12  | 5   | <b>132</b> |
| Sveukupno     | <b>300</b> | 394 | 179 | <b>873</b> |

prema kojima je prilično jasno da teologinje nisu našle svoje mjesto u najvišim organima i strukturama islamske zajednice, s pravom se nameće pitanje: gdje diplomirane teologinje nalaze radni angažman? Tražeći odgovor na ovo pitanje, prije svega, predstaviti ćemo tabelu o kadrovskoj strukturi islamskih vjeroučitelja u BiH, prema podacima iz VPS-a (Vjersko-prosvjetne službe Rijaset) za 2008. godinu.

Prema podacima iz Vjerskoprosvietne službe Rijaset, teologinje se uglavnom zapošljavaju u školama, obdaništima i mektebima kao nastavnice vjeronauke. Koliko je teologinja uključeno u ovih 300 visoko obrazovanog vjeroučiteljskog kadra, teško je reći, s obzirom da pregled koji je nama dostupan, nema podjelu po zvanju, niti rodnu strukturu. U školskoj 2008/2009. godini u Kantonu Sarajevo<sup>12</sup> bilo je uposleno (u osnovnim i srednjim školama te vrtićima)<sup>117</sup> nastavnika i profesorica vjeronauke, od toga 73 su žene ili 62,4 %.

Područje koje obuhvata Aktiv

<sup>12</sup> Prema podacima dobivenim od stručne savjetnice za vjeronauku PPZ KS gđe. Mine Pleh

vjeroučitelja Gračanica - Doboj Istok od 22 vjeroučitelja 6 je žena ili 27,3 %.

I na području MIZ-e Kalesija u školskoj 2003/04 radilo je 9 žena od 19 vjeroučitelja ili 47,5 %. Gradačac od devet uposlenih vjeroučitelja ukupno dvije žene su vjeroučiteljice ili 23 %.

Grad Tuzla i Gornja Tuzla, od 32 vjeroučitelja ukupno 21 je žena ili 69 %.<sup>13</sup>

U Glasniku IZ iz 2009. godine u BiH je ukupno 900 vjeroučitelj-ica, a ne 873 kao prošle godine, dakle oni navode da je 740 u osnovnim i 160 u srednjim školama. Rodna struktura u ovim informacijama nije zastupljena.

U svim ovim informacijama koje sam navela rodna struktura nije predstavljena, takođe nije predstavljeno zvanje vjeroučitelja, samo nivo stručne spreme. Koliko je ukupno uposleno vjeroučiteljica po zvanju teologinja, pa i žena drugih zvanja teško je reći, izuzev da okvirno, prema modelima, može se reći da su žene zastupljenije u ovom poslu od muškaraca.

Na tržištu rada u kojem se zapošljavaju vjeroučiteljice - teologinje su i njihove muške kolege sa teološkog smjera, kolege i kolegice sa studija smjera religijske pedagogije, odnedavno i smjera imam-hatib-muallim, te kolege koji su diplome stekli na islamskim pedagoškim fakultetima u Bihaću, Zenici i na fakultetima u inostranstvu. Oba ova fakulteta obrazuju kadar vjeroučitelja u školskoj nastavi. Neke svršenice teološkog smjera su uposlene pri medžlisima kao muallime u mektebima, povremeno se angažiraju i na drugim poslovima, uglavnom u mjesecu ramazanu, da održe prigodan vazi-nasihat ili predavanje.

Naše teologinje koje nisu imale afiniteta - ili sreće - da budu vjeroučiteljice, danas srećemo u društvu, nezaposlene ili kao radnice u dućanima, sekretarice, administrativne radnice (najčešće u privatnim firmama), na mjestima gdje su imale šansu dobiti posao.

## NEVLADINE ORGANIZACIJE I UDRUŽENJA

NGO sektor u Bosni i Hercegovini obuhvata i određen broj muslimanskih ženskih organizacija, čije je djelovanje na misijskom putu revitalizacije islamskog života u našem društvu

<sup>13</sup> Prema podacima sa <http://www.vjerouciteljimt.ba/>

pokazalo izvanredne rezultate. U jednoj od njih radi desetak teologinja od kojih su dvije diplomirale na teološkom smjeru Fakulteta islamskih nauka u Sarajevu. Sve one uglavnom se bave poslovima vezanim za vjersku edukaciju. Direktorica najveće organizacije ove vrste završila je studij islamskih nauka u Jordanu. U navedenim okolnostima, različite nevladine ženske muslimanske odrganizacije i udruženja sasvim sigurno imaju značajnu ulogu, i to ne samo kao korektiv vladinim organizacijama, već i Islamskoj zajednici i njenim obrazovnim strukturama, jer se pokazalo da ona u svoj socijalni kapital ne ulaže, niti ima programe koji bi trebali biti uključeni u misijski rad izvan ili unutar IZ.

U infrastrukturi islamske zajednice vodeću ulogu ipak drže muškarci, a prostor džamije, kako je to objasnila Đ. Šeta u svom radu *Hidžab na tržištu rada*, odavno je prostor u kojemu dominiraju muškarci. Prostor za koji se muslimanske teologinje nisu izborile, a niko

im ga nije niti dao, na izvjestan način, napustile su i muslimanke koje najčešće svoju samorealizaciju kao muslimanke, pa i podršku traže u ženskim muslimanskim organizacijama. One im nude svoje vrijeme i prostor, one su ponudile

ono što je već odavno bilo potrebno, ali isto tako to je ono za što rukovodstvo Islamske zajednice nije imalo senzibiliteta. Istodobno, moram priznati da iako odobravam i podržavam rad ovih ženskih organizacija, osobno ne bih bila za to da se ženski korpus potpuno „getoizira“ te da se prostor džamije prepusti muškarcima bez pokušaja „osvajanja“. Naravno, ovaj zadatak koji svakako predstoji, ipak bi trebao biti prvenstveno projekat onih žena koje su teološki obrazovane i koje, s obzirom na svoje kvalifikacije imaju šta ponuditi. Za to će trebati snage, volje, hrabrosti, i to ne one hrabrosti koja podrazumijeva „sukob“ unutar ova dva korpusa islamske zajednice, već hrabrosti koja podrazumijeva aktivnu ulogu u jednom zajedničkom misijskom naporu, hrabrosti za zajedništvo. Ta misija, svakako će trebati i mušku i žensku perspektivu, jer samo takva, mišljenja sam, moći će biti u potpunosti realizirana.

Ovaj vidi diskriminacije teologinja, nama je možda i najvažniji, zbog poruke koju šalje. Signal je jasan, i bez čitanja između redaka: ukoliko teologinje nisu poželjne kao uposlenici onih struktura unutar kojih su se obrazovale, ko bi onda trebao prepoznati njihov potencijal i kvalifikacije?

## TEOLOGINJE U SFERI DISKRIMINACIJE PRI ZAPOŠLJAVANJU

Onoga dana kada dobijemo diplomu da smo profesorice islamskih nauka, svijet koji nas dočeka i tretman izvan studijskih klupa bitno se razlikuje od onog na koji su nas pripremili naši profesori. Iz sopstvenog iskustva, ne mogu reći da me se na fakultetu kao ženskog studenta teologije tretiralo drugačije nego moje muške kolege. Dopuštam da neke druge žene imaju drugačija iskustva. Nakon studija naše teologinje susreću se sa diskriminacijom na tri nivoa.

Prvi, sasvim sigurno i najvažniji novo diskriminacije, je onaj na kojemu se diskriminacija ispoljava u već navedenim statistikama o rodnoj strukturi zaposlenih unutar Islamske zajednice, posebno u njenim najvišim organima. Ovaj vid diskriminacije teologinja, nama je možda i najvažniji, zbog poruke koju šalje. Signal je jasan, i bez čitanja između redaka: ukoliko teologinje nisu poželjne kao uposlenici onih struktura unutar kojih su se obrazovale, ko bi onda trebao prepoznati njihov potencijal i kvalifikacije?

Drugi nivo je diskriminacija u državnim institucijama koje ih diskriminiraju kao „pokrivene žene“, dakle žene najčešće pokrivene mahramom, te kao takve nisu podobne za određene vrste poslova iako su za njih osposobljene jednako kao i neke druge žene.<sup>14</sup>

I treći vid diskriminacije jeste onaj u javnoj sferi, gdje teologinja, jednostavno nema. U javnim istupima, na okruglim stolovima, stručnim savjetovanjima, seminarima, promocijama knjiga, tribinama itd. muslimanske teologinje jednostavno nemaju aktivnu ulogu. I kada se pojavljuju u takvim javnim nastupima, najčešće se radi o događajima i sadržajima organiziranim i rezerviranim isključivo za žensku publiku.

Pitanje da li je diskriminacija povod i razlog da se teologinje zapošljavaju skoro isključivo kao vjeroučiteljice ili ostaju nezaposlene, trebalo bi biti predmet jednog zasebnog istraživanja. U svakom slučaju, okruženje u kojem bi teologinja trebala djelovati nije pogodno za aktivno djelovanje u društvu. Uloga koja im se dodjeljuje, najviše zbog sveukupnih socio-ekonomskih razloga, postala im je prihvatljiva, jer drugačiji izbor zahtijeva mnogo više sredstava, vremena i odricanja.

<sup>14</sup> Za više informacija o ovome pogledati Đermana Šeta, *Hidžab na tržištu rada, izazov konceptu univerzalnih ljudskih prava*, neobjavljeni magistarski rad

## PODIJELJENA ODGOVORNOST

Na osnovu navedenih podataka, pa i ličnog iskustva, može se reći da društvo u kojem teologinje djeluju nema senzibiliteta za njihove afinitete niti ih potiče na razvoj u kreativnom smislu. Mora se reći da su u sistemu obrazovanja prilično dobro zastupljene, poštovane i ravnopravne u procesu islamskog srednjeg i visokog obrazovanja. Podaci pokazuju njihov apsolutno neravnopravan položaj u procesu uključivanja u institucije IZ, one su apriori odbačene od IZ i prepuštene same sebi nakon što steknu obrazovanje i formalne kvalifikacije.

Potrebno je definirati razloge za ovakvu situaciju, i izravno uputiti na izvor da bi se situacija mogla mijenjati. Muslimani ne bi trebali biti prepreka muslimankama, posebno u ovom području.

Zajednica muslimanki-teologinja relativno je mlada, s obzirom na datum od kako uopće mogu studirati teologiju, i treba prihvatiti da je logičan slijed stvari da će obrazovane žene s kvalifikacijama tražiti mjesto i način da doprinesu muslimanskoj zajednici. Statusno pitanje žena u islamskoj zajednici nikako ne uključuje rod kao argument. U odsustvu sile i torture, prvi su samo najbolji. Slobodni ljudi, muškarci i žene, imaju jednako pravo „natjecati se u dobru“.

Usudujem se reći, da ipak dobar dio odgovornosti za „nijemost“ zajednice teologinja snose one same, barem one koje su imale želju, afiniteta i sposobnosti da se uključe u sferu javnog života i djelovanja. Treba insistirati na odgovornosti i senzibiliziranju struktura koje bi trebale da obrazuju i upošljavaju teologinje, ali teologinje bi trebale biti one koje neće čekati da se takvo nešto započne izvana. Izabrati zvanje teologinje već u samom početku, s obzirom na situaciju koja ih čeka, a koje većina barem nije nesvjesna, znači izabrati borbu.

Prema uvidima u teme na kojim su do 2005. godine teologinje diplomirale primjetna je zastupljenost obrađivanja tzv. ženskih tema, ali njihovi radovi uglavnom su ostali neobjavljeni, i može ih se čitati jedino u biblioteci FIN-a.

Iako islamske nauke ne poznaju preciznu raspodjelu na muške i ženske teme<sup>15</sup>, neke teme ipak su više ženske, ili tiču se samo žena npr.

<sup>15</sup> Svaka tema koja je navedena u naslovima ovih diplomskih radova podjednako je i muška i ženska, i zaista mi je bilo problematično napraviti ovu klasifikaciju. Na kraju, klasificirala sam ih prema tome da li se bave temom kojoj u naslovu stoji žena-žensko itd. ili neko žensko ime.



*Mjesto i uloga žene u islamskoj kulturi* (1982.); *Aiša r.a. i njen doprinos fikhu* (1989.), *Žene autori i tematizacija islamskih problema kroz Preporod i Glasnik 1970 – 1980. god. i terenski rad tokom rata* (2000.); *Hafize u BiH od 1878. do danas* (2001.) itd. Od 391 diplomskog rada koliko sam obuhvatila u pregledu po naslovima (period od juna 1981. godine do septembra 2005. godine), samo njih 20 (5,11%) odnosi se na ženske teme. Od 1981. do 1996. godine od 115 diplomskih radova samo su 2 rada imala žensku tematiku, jedan autor je muškarac a drugi žena. Od 1997. godine do 2005., od 276 diplomskih radova obrađeno je 18 takvih tema, 2 autora su muškarci a 16 žene. Ovi podaci upućuju na to da od završetka rata počinje senzibiliranje za gender tematiku.

Za objavljivanje rada u nekom od časopisa i glasila Islamske zajednice, npr. nije trebalo mnogo napora, ali i taj napor je uglavnom izostajao, pa se žene rijetko javljaju kao autori teoloških tekstova i stručnih članaka.

Pravo na izbor zanimanja i javnog angažmana sasvim sigurno je ostao u ličnim izborima svake od njih ponaosob.

Dakle, teologinje nakon studija trebale su imati izbor da li će biti obrazovane na višem akademskom nivou ili ne, da li će se uključiti aktivno u javni život ili ne. No da li je to islamski princip, i zašto, prije reinterpretacije islamskih izvora<sup>16</sup>, ili da bi se stekli uvjeti za to, za početak barem ne afirmirati one principe koji će potaknuti teologinje na odgovoran odnos prema obrazovanju koje su stekle?

Poslanička tradicija prema kojoj smo dužni dati zekat na znanje šireći ga, znanje tretira kao dobro prema kojem postoji obaveza, te kao takvo nije naše isključivo vlasništvo nego sve nas, i teologe i teologinje, obavezuje na drugačiji

16 Zagovaranje reinterpretacije vjerskih izvora relativno je nova praksa muslimanskih žena u BiH. Za ovaj rad je zanimljivo pogledati kako u intervju za web-stranicu [www.islambosna.ba](http://www.islambosna.ba), direktorica centra Nahla na pitanje *Koji koraci se mogu poduzeti za poboljšanje položaja žene u društvu?* odgovara između ostalog „Insistirati na ponovnom iščitavanju vjerskih izvora radi pravilnog i nepristrasnog razumijevanja uloge i položaja žene koje joj je Uzvišeni Bog odredio jer jedino tako može se postići pravi balans i jedno produktivno zadovoljstvo obje strane.” Preuzeto sa <http://www.islambosna.ba/index.php/vijesti/intervju/2136-intervju-sa-sehijom-dedovi-direktoricom-ec-nahla>

odnos u osnovi. Konačno, i univerzalni kur'anski princip činjenja dobra podrazumijeva odgovoran odnos prema znanju. A to znači ne prihvatiti uvijek samo nametnuti prostor djelovanja, nego se za isti, ako je to potrebno, i grčevito boriti/izboriti.

Prostor za ljudsko djelovanje u kakvim-takvim demokratskim uvjetima, makar i u društvu kakvo je naše, širok je onoliko koliko ga uspijemo „osvojiti“. To se svakako odnosi i na djelovanje teologinja i njihov utjecaj u društvu. U postojećim okvirima, makar i restriktivnim kakvi jesu, teologinje bi mogle dati svoj doprinos ukazujući na prešućivan i zanemarivan doprinos žena u razvoju islamske religijske tradicije. Tako bi sigurno potaknule razvoj samosvijesti žena unutar islamske zajednice, ali i šire.

Prisustvo muslimanskih teologinja u svijetu npr. Esme Barlas, Fatime Mernissi, Rifat Hasan, Fatime el-Juzdani koje su već duboko u ovom procesu iščitavanja Izvora islama iz perspektive žena uveliko im olakšava ovaj put i zadatke. No osim, Zilke Spahić – Šiljak<sup>17</sup>, teologinje se ne oglašavaju.

Dakle, ukoliko se ne redefiniira odnos prema znanju samome, ali i odnos muslimanskih teologinja u Bosni i Hercegovini prema njihovim obavezama i pravima, teško da ćemo ikada ući u eru otvaranja vrata za dijalog o temi o aktivnom učešću teologinja u javnoj sferi, a kamoli u neophodnu reinterpretaciju postojećeg religijskog naslijeđa.

Treba imati na umu da patrijarhat kao društveni sistem nije nešto što u životu održavaju samo muškarci. To društvo se sastoji i od žena, te i one svojim i aktivnim djelovanjem i pasivnim nedjelovanjem podržavaju i reproduciraju patrijarhalne odnose.

17 Zilka Spahić – Šiljak je završila Fakultet islamskih nauka i Pravni fakultet u Sarajevu, magistrirala na Međunarodnom postdiplomskom studiju Ljudska prava i demokracija i doktorirala na Univerzitetu u Novom Sadu. Objavila je više od 20 eseja, s engleskoga prevela *Zaboravljene vladarice u svijetu islama* Fatime Mernissi i *Islam i izazov demokracije* Halida Ebu el-Fadla. Autorica je knjige *Žene, religija i politika*.

## ZAKLJUČAK

Na kraju, želim kratko izdvojiti najvažnije zaključke do kojih me je dovelo ovo dijelom teorijsko a dijelom praktično istraživanje:

1. Muslimanska konstitutivna tradicija načelno ne pravi nikakve razlike među ljudima, što se svakako odnosi i na rodne razlike. Ljudi se, bez obzira na spol, međusobno razlikuju jedino po stepenu svijesti o Bogu, odnosno bogobožnosti.
2. Muslimanska interpretativna tradicija kroz povijest je uglavnom odražavala „mušku“ perspektivu, i bila izrazito patrijarhalna.
3. Bez obzira na to, u dobrom dijelu historije islama posebno do 15. stoljeća naše ere, žene koje su izrazito dobro vladale teologijom nalazile su načina da se društveno i naučno angažiraju, što do danas nije dovoljno istraženo ni poznato.

4. Na području Bosne i Hercegovine teološki obrazovni ambijent je već odavno naklonjen ženama kojima je omogućeno da stiču teološko znanje i obrazovanje, uključujući i odgovarajuće akademske titule jednako kao i muškarcima.
5. Najveći broj žena koje završe islamski teološki studij u Bosni i Hercegovini nalaze radni angažman u osnovnim i srednjim školama kao nastavnice i profesorice vjeronauke.
6. Broj žena na značajnim pozicijama unutar Islamske zajednice skoro je zanemarljiv. Odgovornost za to snose ne samo aktuelne strukture vrha Islamske zajednice koje nisu dovoljno senzibilizirane za otvaranje prostora „ženskom“ djelovanju, nego i same teologinje koje ne „osvajaju“ prostor i prilike za javni i naučni angažman koje su im nedohvat ruke.

### Summary

MUSLIM WOMAN THEOLOGIAN IN BOSNIAN AND HERZEGOVINIAN SOCIETY – POSITION AND ROLE

Senada Tahirović

This work is an attempt to present the position and the possible role of a Muslim woman theologian in Bosnian and Herzegovinian society with consideration given to the education they have acquired and their employment. This work includes data the author managed to obtain, which is indicative of the present conditions. On the territory of Bosnia and Herzegovina the theological educational environment has been favourably disposed towards women who are able to acquire theological knowledge and education, including the corresponding academic titles, just as men are. Most of the women who graduate with a degree in Islamic Theological Studies in Bosnia and Herzegovina find employment in primary and secondary schools as teachers and professors of Islamic instruction. The number of women occupying important posts within the Islamic community is almost negligible. This work was presented at the round table on „the Role of a Woman Theologian in Bosnian and Herzegovinian Society“, organized by the Women's Foundation "Takva" in cooperation with the Ecumenical Women's Initiative from Croatia, held in Sarajevo in November 2009.

### الموجز

موقع المسلمات خريجات أصول الدين ودورهن في مجتمع البوسنة والهرسك

سنادا طاهروفيتش

يمثل هذا البحث محاولة لعرض موقع المسلمات خريجات أصول الدين ودورهن في مجتمع البوسنة والهرسك. بالنظر إلى المؤهل العلمي الذي اكتسبته والأعمال التي مارسنها. يقدم البحث البيانات التي نجحت الكتابة في الحصول عليها، والتي تعتبر مؤشرا على الوضع الراهن. فالمناخ التعليمي في البوسنة والهرسك أفسح المجال منذ زمن بعيد أمام النساء لدراسة أصول الدين. والحصول على الدرجات الأكاديمية المناسبة. مثلهن. مثل الرجال. ولكن معظم المسلمات خريجات أصول الدين في البوسنة والهرسك، يشتغلن معلمات ومدربات لمادة التربية الدينية الإسلامية في المدارس الابتدائية والثانوية. أما عدد اللاتي يشغلن مناصب مهمة داخل المشيخة الإسلامية. فلا يكاد يذكر.

تم عرض هذه البحث في الطاولة المستديرة التي عقدت في سراييفو. في نوفمبر من عام ٢٠٠٩. تحت عنوان «دور خريجات أصول الدين في مجتمع البوسنة والهرسك» والتي نظمتها مؤسسة «تقوى» النسائية بالتعاون مع «مبادرة النساء المسكونية» من كرواتيا.